

ГАСПАДАРЧАЕ РАЗВІЦЦЁ ВА ЎСХОДНЯЙ І ЦЭНТРАЛЬНАЙ ЕЎРОПЕ Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ І ТЫС. Н.Э.: ПАРАЎНАЎЧЫ АНАЛІЗ

Адзначаны час — эпоха будавання падмуркаў сярэднявечных еўрапейскіх цывілізацый. Звернемся да асаблівасцяў гаспадарчай гісторыі і параўнуем два рэгіёны, якія пачалі сярэднявечча з аднаго ўзроўню, насельнікі якіх мелі аднолькавы сацыяльна-эканамічны вопыт папярэдняга развіцця, знаходзіліся прыкладна ў аднолькавых натуральных варунках і практычна не ведалі старонняга ўплыву. Мова ідзе аб славянах (усходніх і заходніх) і германцах на ўсход ад Рэйна. Гэты абшар цалкам уваходзіць у лясную зону з прыкладна аднолькавымі ўмовамі для рассялення, паўсядзённага жыцця і гаспадаркі. Цэнтральная Еўропа адрознівалася ад Усходняй больш шчыльным рассяленнем і некалі больш мяккім кліматам. Аднак да пачатку II тыс. характар размяшчэння насельніцтва і на ўсходзе, і ў цэнтры кантынента быў аднолькавы — у далінах рэк (Рьер, 1993). Астатнія абшары былі ў большасці пакрыты лясамі і не выкарыстоўваліся ў асноўных галінах гаспадаркі тых часоў — земляробстве і жывёлагадоўлі. На ўсёй разглядаемай прасторы натуральнае асяроддзе было стабільным.

ЗЕМЛЯРОБСТВА.

Ва Усходняй Еўропе найбольш спрыяльныя ўмовы складаліся ў лесастэпе і паўднёвай ўскраіне лясной зоны. Больш урадлівыя стэпавыя чарназёмы былі цяжкімі для тагачаснай тэхнікі, адзначаліся недахопам вільгаці і, гадоўнае, былі вельмі прыцягальнымі для намадаў, што хвалямі перакочваліся праз Прычарнаморскія стэпы. Таму менавіта Сярэдняе Падняпроўе і стала месцам стварэння ўсходняга славянства. Там найбольш дынамічна развівалася мясцовая земляробчая культура.

Найбольш старажытным, як вядома, было падсечна-агнявое земляробства. Але ў лесастэпе ўжо з пачатку I тыс. н.э. яно пачало паступова выціскацца ворыўнай сістэмай, якая да VIII — X стст. стала там пануючай. У лясной зоне падсека захоўвалася значна пазней, а пры асваенні цаліны вядома ў пачатку XX ст. Але, як асноўны спосаб апрацоўкі глебы, падсека праіснавала толькі да канца I тыс. н.э. Ужо з VIII — IX стст., зыходзячы са знаходак жалезных прылад, земляробы пачалі засвойваць і ворыва. Аднак, магчыма і раней бязлесныя асяродкі ў далінах, на палянах апрацоўваліся без дапамогі агню матыкамі ці прыладамі, якія рыхлілі ці драпалі глебу, але яны не захаваліся. І гэты вопыт са з'яўленнем больш прыдатных ворыўных прылад

садзейнічаў, відавочна, пераходу да больш прадукцыйнага ворыўнага земляробства, асабліва з X — XI стст. (Анучин, 1982. С. 168 — 169; Беларуская археология, 1987. С. 73; Довженок, 1961; Древняя Русь, 1985. С. 220; Коробушкина, 1979. С. 98 — 99; Краснов, 1967; Петров, 1968; Шадыро, 1985. С. 91; Шмидт, 1990)¹⁶.

Такім чынам, калі ў лесастэпе ўменне араць глебу засталася ў спадчыну з першай паловы I тыс., у лясной зоне першай формай ворыўнага земляробства можна лічыць лясны пералог, які ўзнік, хутчэй за ўсё, пры скарачэнні часу адпачынку падсечных участкаў (у стэпе блізкай была залежная сістэма) (Анучин, 1982. С. 169; Довженок, 1961. С. 102 — 104; Древняя Русь, 1985. С. 220; Краснов, 1967; 1987. С. 107 — 111; Ляпушкин, 1958. С. 214; Пеняк, 1980; Славяне, 1990. С. 373; Шмидт, 1990).

Паступовае наакупленне агра-тэхнічнага вопыту, удасканаленне ворыўных прылад і якасці апрацоўкі глебы пры скарачэнні свабодных зямель вялі да змяншэння тэрміну “адпачынку” участкаў пры пералогі ці залежы. Так атрымаўся пераход да двухполля.

Аднак, як вядома, час складання папаравай сістэмы і тым больш з'яўлення двух- і трохполля прасачыць цяжка. У лесастэпе — пачатак папаравай сістэмы адзначаецца з VIII — IX стст., у лясной зоне — з X — XII стст., дзе ягонае панаванне бясспрэчна з XIV — XV стст. Але ў лесастэпавай зоне Усходняй Еўропы масавы пераход да трохполля мог пачацца і на рубяжы I/II тыс. (Археология УРСР, 1975. С. 461 — 462; Довженок, 1961; Древняя Русь, 1985. С. 220; Зверуго, 1989. С. 112; Коробушкина, 1979. С. 96 — 97; Краснов, 1987. С. 162; Ляпушкин, 1958. С. 213 — 214; Очерки, 1972. С. 65; Славяне, 1990. С. 374 — 375; Тимошук, 1976. С. 103; Этнокультурная карта, 1985. С. 149).

У заходнеславянскіх землях на працягу VI — X стст. таксама адзначаецца суіснаванне розных тыпаў зямляробства з паступовым зжываннем падсекі і пашырэннем ворыўнай апрацоўкі глебы. Але да пачатку II тыс. адзначаецца перавага нерэгулярнага севазвароту — кароткатэрміновых пералогі (Beranova, 1980. S. 192 — 193; Dostal, 1977. S. 11; Łodawski, 1980. S. 136 —

¹⁶ Абмежаваны памер артыкула дазволіў прадставіць мінімум з выкарыстанай літаратуры.

137; Podwińska, 1962. S. 168 — 170; Studia, 1966. S. 92 — 108).

У германских землях міжрэчча Рэйна/Мозеля — Эльбы да VI — VIII стст. таксама пераважала падсечна-агнявое зямляробства. Але і тут у другой палове I тыс. паступова распаўсюджваецца ворыўнае зямляробства і севазварот (Donat, 1983; Hettmann, 1981).

Развіццё агрыкультуры ішло поруч са зменамі ў прыладах працы. Самым старажытным, як вядома, з зямляробчых прыладаў I тыс. было рала. Ва ўсходнеславянскіх землях з лесастэпу ў другой палове I тыс. яно пачало распаўсюджвацца ў лясную зону. У гэты перыяд побач з вузкалязовымі раламі, якія толькі рыхлілі глебу, з'яўляюцца і шырокалязовыя. Іхнія павялічаныя жалезныя наральнікі ўжо злёгка падразалі пласт. У VI — VIII стст. у лесастэпе з'яўляецца рала з полазам, а хутка перад наральнікамі пачалі ўсталёўваць чарэсла (плужны нож), што пераўтварала рала з полазам у падабенства лёгкага плуга. Такія прылады вядомы на помніках лесастэпу і на поўдні лясной зоны з VIII — X стст., а на поўначы — пазней. Некаторыя даследчыкі лічаць іх плугамі. Але, здаецца, мае рацыю А.В. Чарняцоў, які даказвае, што адзнакай плуга з'яўляецца не чарэсла, а асіметрычны лямеш. Прастата вырабу і лёгкасць ралаў розных тыпаў садзейнічалі доўгаму іх суіснаванню нават і пасля распаўсюджвання сапраўдных плугоў у XIII — XIV стст. (Археалогія УРСР, 1975. С. 168; Возникновение, 1967. С. 176 — 178; Довженок, 1961. С. 56 — 69; Древняя Русь, 1985. С. 221; Краснов, 1987; Ляпушкин, 1968. С. 136; Очерки, 1970. С. 234; Приходнюк, 1975. С. 50; Русанова, 1976. С. 50; Славяне, 1990; Этнокультурная карта, 1985. С. 141).

Асаблівасці зямляробства ў лясной зоне садзейнічалі з'яўленню сахі — прылады для рыхлення, як і рала, але больш зручнай на лясных глебах з тонкім гумусным пластом і шматлікімі каранямі. З'яўленне сохаў у IX — XI стст. спрыяла больш інтэнсіўнаму пераворванню лядзін і пераходу ад падсекі да пералогу, а затым і да папаравай сістэмы. Ю.А. Красноў пераканаўча абгрунтаваў з'яўленне сахі ў паўночна-заходнім арэале ўсходніх славян, адкуль яна распаўсюдзілася на іншыя раёны ляснога зямляробства. З пачатку сохі суіснавалі з раламі, але з XII — XIII стст. пачалі іх выцяняць. Гэты тэрмін распаўсюджвання новай прылады — 200 — 30 гадоў характэрны і для ўкаранення іншых новаўтварэнняў у сярэднявечным сялянскім асяроддзі (Возникновение, 1967. С. 184 — 188; Довженок, 1961. С. 83 — 90;

Древняя Русь, 1985. С. 121 — 124; Коробушкина, 1979; Краснов, 1967; Очерки, 1972. С. 59 — 61; Чернецов, 1972).

Гэта адносіцца і для распаўсюджвання плуга. Ужо адзначалася з'яўленне прылады плужнага тыпу — рала з чарэслам у VIII — X стст. Узнікненне асноўнай адзнакі плуга — шырокага асіметрычнага наканечніка — датуецца XI — XII стст. А праз 200 — 300 гадоў, у XIII — XIV стст. плуг распаўсюджваецца паўсюдна ў лясной зоне (Возникновение, 1967. С. 178 — 180; Довженок, 1961. С. 72 — 89; Древняя Русь, 1985. С. 223; Краснов, 1967; Полевой, 1985. С. 68 — 85; Очерки, 1972. С. 59 — 61; Чернецов, 1972).

У заходніх славянаў другая палова I тыс. таксама была часам панавання рала. З VII — VIII стст. адзначаюцца жалезныя асіметрычныя наральнікі, якія некаторыя тамтэйшыя даследчыкі лічаць прызнакамі існавання лёгкіх плугоў. Але гэтыя прылады суіснуюць з раламі, пакуль не выцяняюцца сапраўднымі цяжкімі плугамі з буйнымі асіметрычнымі лямешамі ў XIII — XIV стст. (Beranova, 1962. S. 199; Čaplovič, 1984; Dostal, 1976. S. 11; Giejsztor, 1960; Nekuda, 1985. S. 34 — 37; Podwinska, 1962. S. 203, 359).

Такая ж карціна назіраецца ў германскіх землях на ўсход ад Рэйна. Але з VIII — IX стст. там, як і ў палабскіх славян, нямецкія даследчыкі адзначаюць спарадычнае з'яўленне сапраўдных плугоў з адваламі. Распаўсюджванне ўдасканаленага плуга адзначаецца з XIII — XIV стст., што, як бачна, было агульнаеўрапейскай з'явай (Bentzien, 1980. S. 25 - 71; Die Slawen, 1985. S. 72 — 73; Donat, 1987. S. 704; Gringmunt-Dallmer, 1983).

Такім чынам, паступовыя змены ў сістэмах зямляробства, агрыкультуры і аграгэаграфіі на ўсіх разглядаемых абшарах адбываліся ў другой палове I тыс. досыць сінхронна. Паўсюдна пэўны час суіснавалі падсека, пералог і нерэгулярны севазварот, рала і мадэрнізаваныя прылады плужнага тыпу. І, нарэшце, паўсюдна адбыўся пераход да папаравай сістэмы з выкарыстаннем плуга, што, дарэчы, было ўзаемазвязана.

ЖЫВЁЛАГАДОЎЛЯ.

К сярэдзіне I тыс. ва ўсходніх славян пераважала буйная рагатая жывёла, далей — свінні, козы, авечкі, коні. Жывёла была дробнай, не прызначанай для працы, і разводзілася на мяса (Краснов, 1967). У VI — VII стст. у лесастэпе буйной рагатой жывёлы было ў сярэднім 39% ад усяго статку, свінняў — 36%, коз, авечак — 17%, коней — 8%. Тыя ж суадносіны захаваліся і ў VIII — IX стст., але адзначаецца павелічэнне

ўдзельнай вагі буйной рагатай жывёлы і коней. З лясной зоны дадзеных менш, але вядомы наступныя суадносіны з паселішчаў Верхняга Падняпроўя і Падзвіння: буйная рагатая жывёла — каля 40%, свінні — каля 30%, козы, авечкі — каля 10%, коні — каля 12-18%. Але адзначаны і месцы з перавагай свіней над буйной рагатай жывёлай (поўнач Беларусі) (Баран, 1988. С. 49; Пеняк, 1980. С. 115; Приходнюк, 1975. С. 52 — 63; Седин, 1994; Этнокультурная карта, 1985. С. 142 — 149).

У заходніх славян у статку таксама пераважалі буйная рагатая жывёла і свінні. Але для Цэнтральнай Еўропы характэрна ваганне суадносін удзельнай вагі гэтых жывёл. Так, на польскіх землях у сярэдзіне I тыс. пераважалі каровы, а ў чэха-маравы і ў Палаб'і — наадварот, болей было свіней. Затым у Велікапольшчы і Памор'і павялічваецца пагалоўе свіней з 36% у VI — VII стст. (кароў — 43%) да 44% у VIII — IX стст. (кароў — 36%). На поўдзень і захад: у Малапольшчы, Сілезіі, Чэхіі, Палаб'і ў VI — VIII стст. пераважала буйная рагатая жывёла. Але там у IX ст. свіней становіцца больш, асабліва паблізу рэзідэнцый уладароў (напрыклад у Мікульчыцах). Такім чынам у заходнеславянскіх землях адназначна пашырэнне распаўсюджвання свіней, што, магчыма, звязана з узростаннем колькасці жыхароў і попыту на мяса. Свінні, якія месяцамі пасвіліся ў шматлікіх дубовых і букавых лясах, лепш кароў пераносілі холад, не патрабавалі асаблівых памяшканняў, дагляду і былі танней за кароў. Традыцыйна трэцяе месца займалі козы і авечкі. Потым коні, якіх да распаўсюджвання рыцарства было мала (Beranova, 1980. S. 239 — 243, 279 — 281; 1980a; Čechy, 1984. S. 18 — 51, 144; Dembińska, 1975; Dostal, 1985. S. 93; Krüger, 1967. S. 139; Łodowski, 1980. S. 141 — 149, 172; Pleinerova, 1975. S. 76, 99 — 104).

У германскіх землях пачатак другой паловы I тыс. адзначаны перавагай свіней (Abel, 1962. S. 17). Але потым назіраецца паступовае павелічэнне пагалоўя буйной рагатай жывёлы, прычым адзначаны значныя рэгіянальныя ваганні, што, трэба меркаваць, было звязана з узроўнем кармавой базы. У паўночных раёнах Германіі значную ролю адыгрывала развядзенне коз і авечак, што таксама было абумоўлена прыроднымі ўмовамі і наяўнасцю кармоў (Benecke, 1986).

Як бачна, у лясных абшарах Усходняй Еўропы, у славян пераважала буйная рагатая жывёла. На захадзе, у германцаў — свінні. Заходнеславянскі рэгіён адпостраваў спалучэнне ўсходнеславянскага складу статка з паступовым

распаўсюджваннем заходніх жывёлагадоўчых традыцый. Магчыма, перавага буйной рагатай жывёлы ў славян было звязана з іх старажытнай айкуменай, дзе гэтаму спрыялі раслінныя ўмовы. Пры рассяленні на захад, у Чэхію, Палаб'е, дзе было больш букавых і дубовых лясоў, магчыма і пад уплывам з захаду, пачаў адбывацца паступовы перагляд жывёлагадоўчых звычак. З VIII — IX стст. гэтым зменам маглі спрыяць і больш інтэнсіўныя, чым на ўсходзе, сацыяльныя пераўтварэнні са складаннем княскіх дружын, актыўных спажывоў свінні. Дарэчы, у старажытнарускі час і на ўсходзе пагалоўе свіней дасягнула, а месцамі (асабліва ў гарадах) нават перавысіла колькасць кароў. Хаця ёсць і адваротныя прыклады. Усё гэта сведчыць аб асаблівасцях мясцовых традыцый у сутыкненні з урабнізацыяй і іншымі, новымі для ўсходу сацыяльнымі з'явамі (Археалогія УРСР, 1975. С. 167; Ляпушкін, 1958. С. 213 — 215; 1968. С. 139; Мезенцева, 1965. С. 70; Пашкевіч, 1982; Седов, 1982. С. 238 — 239; Тимошук, 1976. С. 104; Цалкін, 1956. С. 97; Этнокультурная карта, 1985. С. 149).

Адрозненні ўсходу і захаду адлюстраваны і ў тэхніцы для назапашвання фуражу. У германцаў з IV — VI стст. распаўсюджваецца падобная на познерымскую доўгая каса (тыпу сучаснай “літоўкі”). Яна дазваляла пры адноснай зручнасці ў працы нарыхтоўваць сена больш, чым з дапамогай вядомай у славян кароткай касы (Benecke, 1980. S. 38 — 40). Можа недахоп кармоў пры больш шчыльным рассяленні і стымуляваў укараненне свінагадоўлі?

РАМЯСТВО.

Пачатак ягонага аддзялення ад сельскай гаспадаркі ва ўсходняй Еўропе фіксуецца ў помніках VII — IX стст. толькі ў найбольш складанай дзейнасці — металургіі і металаапрацоўцы. На паселішчах адзначанага часу з'яўляюцца спецыялізаваныя майстэрні і нават метуалургічныя цэнтры. Пачынаюць выдзяляцца і ювеліры. У стэпавым Падняпроўі адзначаюцца і асобныя ганчарныя майстэрні (чарняхоўскі ўплыў). Але да асноўнай усходнеславянскай тэрыторыі выраб посуду, як іншага інвентара, да рубяжа I/II тыс. працягваў заставацца ў межах хатніх промыслаў (Ляпушкін, 1968. С. 142 — 166; Седов, 1982. С. 242 — 243; Славяне, 1990. С. 376 — 401; Тимошук, 1976. С. 105 — 115).

Сляды сырадунных горнаў вядомы на помніках VI — VII стст. у Сярэднім Падняпроўі і на Смаленшчыне. З улікам знаходак з жалеза на ўсіх паселішчах другой паловы I тыс., жалезазаробчыя цэнтры былі і ў іншых месцах. Аднак

на такіх цэнтрах звычайна не знаходзяць слядоў кавальства. Напэўна, складанасць здабычы жалеза і яшчэ няпоўнае аддзяленне ад сельска-гаспадарчай дзейнасці не дазвалялі ствараць такія канцэнтраваныя вытворчасці. Тым больш, што кавалі тады працавалі, у асноўным, на заказ і змяшчаліся бліжэй да спажывцоў (Гурин, 1982. С. 19 — 20; Приходнюк, 1975. С. 65 — 66).

Далейшы прагрэс у металургіі адзначаны ў VIII — IX стст. Вырабаў з жалеза становіцца больш, павялічваецца іх асартымент, больш разнастайнай становіцца тэхналогія. Кавальскія майстэрні звычайна сустракаюцца не часта, але знаходкі кавальскага інвентару і жужлаў характэрны амаль для кожнага больш ці менш буйнога паселішча. І.І. Ляпушкін мяркуе, што апроч майстэрняў маглі быць і кавалі-вандроўнікі (“халодныя кавалі”) Ляпушкін, 1968. С. 144 — 145; Седов, 1982. С. 240 — 241; Славяне, 1990. С. 382 — 392).

З VII ст., як і кавальская, пачала выдзяляцца ювелірная справа. На працягу VIII — IX стст., зыходзячы з узростання асартыменту і колькасці рэчаў, вытворцаў упрыгожванняў з металу вылучылася ў самастойную галіну. Паколькі сляды ювелірнай і кавальскай вытворчасці звычайна сустракаліся на адных і тых жа паселішчах, магчыма меркаваць, што сярод рамеснікаў былі ўніверсалы, якія апрацоўвалі і чорныя, і каляровыя металы (Ляпушкін) (Археологія УРСР, 1975. С. 168 — 169; Баран, 1988. С. 50; Ляпушкін, 1968. С. 145 — 147; Мезенцева, 1965. С. 98 — 107; Седов, 1982. С. 241; Славяне, 1990. С. 392 — 393).

Аб аддзяленні ганчарства, ткацтва і іншых вытворчасцей ад паўсядзённых сялянскіх спраў бяспрэчных дадзеных няма. Яны хутчэй за ўсё заставаліся на ўзроўні сезонных промыслаў.

Матэрыялы з заходнеславянскіх абшараў сведчаць таксама аб выдзяленні металургіі і кавальства з VII ст. (Заходняе Памор’е). У другой палове VIII — першай палове IX ст. на заходнепаморскіх паселішчах адзначаны сляды апрацоўкі каляровых металаў (Łosiński, 1971). У палабскіх славян спецыялізаваныя металургія і кавальства адзначаны з VIII ст. (Herrmann, 1970. S. 142).

Аб станаўленні германскага рамяства дадзеных мала. Але, напрыклад, у Варэндорфе (Паўночная Германія, VII — VIII стст.) кожная група двароў ужо мела свайго кавала (Winkelmann, 1958).

Такім чынам, у VI — VII стст. у славян і германцаў на разглядаемай тэрыторыі назіраўся наогул аднолькавы ўзровень ва ўсех асноўных сферах гаспадарчага жыцця. І ў далейшым як на

ўсход, так і на захад ад Эльбы дзейнічаюць аднолькавыя тэндэнцыі развіцця. І ў земляробстве, і ў жывёлагадоўлі (Donat, 1983). Тыя адрозненні, якія былі адзначаны, напрыклад, у суадносінах кароў і свіней, у тыпах кос і, такім чынам, у спосабах загатоўкі кармоў, у формах ворыўных прылад і некаторыя іншыя былі другараднымі, залежылі часцей за ўсё ад натуральных акалічнасцей. У цэлым, на прыканцы I тыс. па ўзроўню гаспадарчага развіцця гэтыя землі мала адрозніваліся адна ад другой.

Але затым эканамічнае развіццё германскіх зямель стала больш дынамічным, што, мяркуючы, было звязана з асаблівасцямі грамадскага развіцця: рознымі суадносінамі ўласніцкіх правоў на зямлю — распаўсюджваннем форм прыватнага землеўладання, што шлі ад алоду, на захадзе, і доўгімі захаваннем абшчыннага землеўладання ў славян (Рыер, 1993а).

ЛІТАРАТУРА

1. Анучин В.А. Географический фактор в истории общества. М., 1982.
2. Археологія УРСР. Київ, 1975. Т. 3.
3. Баран В.Д. Пражская культура Поднепровья. Киев, 1988.
4. Белорусская археология. Мн., 1987.
5. Возникновение и развитие земледелия. М., 1967.
6. Гурин М.Ф. Древнее железо Белорусского Поднепровья. Мн., 1982.
7. Довженко В.И. Землеробство Древньої Русі. Київ, 1961.
8. Древняя Русь. Город, замок, село. М., 1985 (Археология СССР).
9. Зверуго Я.Г. Верхнее Понеманье в IX — XIII вв. Мн., 1989.
10. Коробушкина Т.Н. Земледелие на территории Белоруссии в X — XIII вв. Мн., 1979.
11. Краснов Ю.А. О системах и технике раннего земледелия в лесной полосе Восточной Европы //СА, 1967. N 1.
12. Краснов Ю.А. Локальные особенности животноводства в лесной полосе Восточной Европы в эпоху раннего железа// КСИА, 1967 [а]. Вып. 122.
13. Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной европы. М., 1987.
14. Ляпушкін И.И. Городище Новотроицкое. М., 1958. МИА N 74.
15. Ляпушкін И.И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. М., 1968. МИА N 152.
16. Мезенцева Г.Г. Каніўскае поселення полян. Київ, 1965.
17. Очерки по археологии Белоруссии. Мн., 1970. Ч. 1.

18. Очерки по археологии Белоруссии. Мн., 1972. Ч. 2.
19. Пашкевич Г.Г., Петрашенко В.А. Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї в VIII — X ст. // Археологія. Київ, 1982. Вып. 41.
20. Пеняк С.І. Ранньослов'янське та давньоруське населення Закарпаття VI — XIII вв. Київ, 1980.
21. Петров В.П. Подсечное земледелие. Киев, 1968.
22. Полевой Л.Л. Типология землепашных орудий и появление плуга на территории Молдавии // Археологические исследования средневековых памятников в Днестрово-Прутском междуречье. Кишинев, 1985.
23. Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі. Київ, 1975.
24. Рьер Я.Г. Средневековое сельское население в Восточной и Центральной Европе: сравнительная характеристика // Славянская археология. М., 1990. вып. 3.
25. Рьер Я.Р. Шляхі станаўлення грамадства ў сярэднявеччы: прычыны адрозненняў і ўрокі гісторыі // Магілёўская даўніна. Магілёў, 1993[a].
26. Русанова И.П. Славянские древности VI — VII вв. М., 1976.
27. Седин А.А. Древнее земледелие и скотоводство по материалам раскопок городища Никодимово // Археологія і старажытная гісторыя Магілёўшчыны і сумежных тэрыторый. Магілёў, 1994.
28. Седов В.В. Восточные славяне в VI — XIII вв. М., 1982 (Археология СССР).
29. Славяне Юго-восточной Европы в предгосударственный период. Киев, 1990.
30. Тимошук Б.О. Слов'яни північної Буковини V — IX ст. Київ, 1976.
31. Цалкин В.И. Материалы для истории скотоводства и охоты в Древней Руси. М., 1956. МИА N 51.
32. Чернецов А.В. К вопросу о происхождении восточноевропейского плуга и русской сохи // Вестник МГУ. Сер. истор. М., 1972. N 2.
33. Шадыро В.И. Ранний железный век Северной Белоруссии. Мн., 1985.
34. Шмидт Е.А. О земледелии в верховьях Днепра во второй половине I тыс. н.э. // Древние славяне и Киевская Русь. Киев, 1990.
35. Abel W. Die Drei Epochen der deutschen Agrargeschichte. Hannover, 1962.
36. Benecke N. Archäologische Untersuchungen zur Entwicklung der Haustiere in der Körpergröße und Wuchsform im südlichen Ostseegebiet // Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift. Berlin, 1986. Jg. 27, H. 2.
37. Beranova M. K otazke systemu staroslovanskeho zemědělstvi v oruהe polovině I nis. n.i. // Památky archeologicke. Praha, 1962. R. 53.
38. Beranova M. Zemědělstvi starych slovianu. Praha, 1980.
39. Beranova M. Zpusob chovu dobytka u slovanu v 6. — 10. století // Slovane v 6. — 10. století. Brno, 1980[a].
40. Čechy v době slovinske. Praha, 1984.
41. Čaplovič D. Pol'nohospodarska výroba na vychodnom Slovensku v období stredoveku // Nove obzory. Košice, 1984. N 24.
42. Dembińska M. Zmiany w strukturze hodowli na ziemiach polskich we wczesnym sredniowieczu // KHKM, 1975. N 2.
43. Die Slawen in Deutschland. Berlin, 1985.
44. Donat P. Die Landwirtschaft in der Zeit der Herausbildung und Festigung des Feudalismus in Mitteleuropa // ZfA, 1983. Jg. 31, H. 8.
45. Dostal B. Zemědělska výroba na uzemi CSSR v 6. — 10. st. // Zbornik Slovenskeho narodiniho muzea. Historia. Martin, 1976. N 16.
46. Dostal B. Břeslav—Pohansko III. Brno, 1985.
47. Giejsztor A. W sprawie początków trójpolówki w Polsce i krainach sąsiednich // Prace z dziejów Polski feudalnej. Warszawa, 1960.
48. Gringmunt-Dallmer E. Frühgeschichtliche Pflugspuren in Mitteleuropa // ZfA, 1983. Jg. 17, H. 2.
49. Herrmann J. Hauptfragen, Probleme und Ergebnisse der archäologischen Frühgeschichtsforschung in der DDR in den Jahren 1965 — 1970 // Berichte über II. Internationalen Kongreß für Slawische Archäologie. Berlin, 1970. Bd. 1.
50. Herrmann J. Problems der Fruchtwechselwirtschaft im Ackerbau des 8. bis 9. jahrhundert am Beispiel ausgeführtes schriftlicher und archäologischer Queller // ZfA, 1981. Jg. 15, H. 1.
51. Krüger B. Dessau-Mosigkau. Berlin, 1967.
52. Łodowski J. Dolny Śląsk na początku średniowiecza. Wrocław etc., 1980.
53. Łosiński W. Z badań nad przemianami gospodarczymi w starszych fasach wczesnego średniowiecza na Pomorzu Zachodnim // Archeologia Polski. Warszawa, 1971. R. 16.
54. Nekuda V. Zemědělska výroba v období feudalismu na Morave // Archaologia historica. Brno, 1985. N 10.
55. Pleinerova I. Břešno. Praha, 1975.
56. Podwińska Z. Technika uprawy roli w Polsce średniowiecznej. Wrocław etc., 1962.
57. Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego. Wrocław etc., 1966. T. 8.
58. Winkelmann W. Ausgrabungen in der frühmittelalterlichen Siedlung bei Warendorf (Westfalen) // Neue Ausgrabungen in Deutschland. Berlin, 1958.